

Поезія війни: від свідчення до збірного образу

Ярослав Поліщук

Університет ім. Адама Міцкевича в Познані, Познань – Польща
yarpol@amu.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-9081-7900>

Poezja wojenna: między świadectwem a obrazem zbiorowym

Jarosław Poliszczuk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

STRESZCZENIE. Przedmiotem analizy w tym artykule jest poezja, która powstała pod wpływem wydarzeń wojny rosyjsko-ukraińskiej i była opublikowana w latach 2022–2024. Autor zauważa pewną ewolucję zawartych w niej motywów – od szoku, żalu i żalobnego milczenia, które dominowały w 2022 roku, po uświadomienie sobie niezbędności oporu wobec agresora, potwierdzenie siły ducha i woli, które są punktem odniesienia w tej zaciętej i bezkompromisowej walce. Współczesne liryki odzwierciedlające stan wojenny, kojarzą się przede wszystkim z wizerunkiem kobiet – zarówno jako autorek, podmiotów lirycznych, jak i czytelniczek. Te teksty trafnie przekazują realia stanu wojennego, a zwłaszcza przeżycia emocjonalne człowieka na wojnie. Poezja wojny charakteryzuje stan współczesnej kultury narodowej, która, podobnie jak sama Ukraina, znajduje się w sytuacji egzystencjalnego zagrożenia. Dobrze oddaje to amplitudę nastrojów Ukraińców, którzy chwycili za broń, stali się uchodźcami lub doświadczyli śmierci bliskich w wirze wojny. Jednocześnie powstawanie i rozpowszechnianie za granicą przekładów takiej poezji wskazuje, że odzwierciedla ona również zapotrzebowanie na doświadczenie wojny w szerszym zakresie, w szczególności poza Ukrainą.

Słowa kluczowe: poezja, wojna rosyjsko-ukraińska, autor, podmiot liryczny, refleksja, czas, narodowy sprzeciw

War poetry: Between testimony and generalized image

Yaroslav Polishchuk

Adam Mickiewicz University, Poznań – Poland

ABSTRACT. The article presents an analysis of Ukrainian war poems written during 2022–2024 period. The author notes particular evolution in the poetry motifs: from the shock, grief and mournful silence which dominated in 2022, to the realization of the need to resist the aggressor, affirming the strength of spirit and will, which are the reference point in this fierce and uncompromising fight. Contemporary poetry reflects the state of war and it is associated primarily with the images of women, from female authors, through women as the subject of poetry, to female readers. These texts convey the reality of war, and especially the emotional experiences of people during wartime. War poetry characterizes the state of contemporary national culture, which, like Ukraine itself, is in a state of existential threat. It illustrates well the amplitude of the moods of Ukrainians, who took up arms, became refugees or experienced the death of loved ones in the maelstrom of war. At the same time, the creation and distribution of translations of such poetry abroad also reflects a need to experience this war in a broader scope, especially outside Ukraine.

Keywords: poetry, Russian-Ukrainian war, author, lyrical subject, reflection, time, national resistance

Чи (і кому) потрібна поезія

Рефлексію про місце поезії у сприйнятті реалій нинішньої російсько-української війни годилося б починати з банального питання, яке по-своєму актуалізує всякий кривавий конфлікт: чи є взагалі місце поезії на війні? Чи не надто очевидною в екстремальних обставинах є її позачасовість та крихкість коли художнє слово зазнає нечуваної девальвації, а його креативна сила никне та згасає під тиском жорстокої, невблаганної дійсності? Чи не надто очевидною в цьому контексті є „зайвість” поезії, яка не може виконувати свої властиві функції? На тлі сюрреалістичної дійсності, яка вражає несподіваним і глибоким трагізмом, писання (але так само й читання) віршів видається заняттям цілком благим, непотрібним, дивакуватим.

Гострі дилеми, що супроводжують сприйняття поезії війни, вписуються в контекст ширшого питання, яке свого часу ставив Домінік ЛаКапра. Досліджуючи суперечливі аспекти пам'яті Голокосту, а також інших колективних травм сучасності, він наголошував на відповідальності відображення травматичного явища в мистецтві. З огляду на це дослідник оцінював ступінь включеності творів мистецтва в широку суспільну дискусію, яка мала би виховувати повагу до пережитого травматичного досвіду. Функцію художнього

осмислення травми ЛаКапра сприймав у зв'язку з моральними уроками минулого, а також діагностував її на перетині двох чинників – *цінностей* та *почуттів*. Відтак, сформульоване ним питання закладає критерій причетності мистця до творення загальносупільних оцінок дійсності: чи саме мистецтво несе особливу відповідальність за утвердження цінності та емоційності як поваги до важливих травматичних подій¹?

Справді, художній, емоційно насажений образ пережитого своєрідно маркує минуле. Він стає елементом колективної пам'яті, причому поряд із документальними джерелами, нерідко перевищуючи їх силою впливу. У цьому проявляється оригінальність (і винятковість, зрештою) мистецького образу травматичної події. Попри непростий, нелінійний і діалектичний в основі зв'язок пам'яті та історії, саме пам'ять є ключовим джерелом історії. І її конкретні вияви значною мірою завдячують мистецьким практикам, що, на думку ЛаКапри, за своїм емоційним ефектом можуть бути потужнішими, ніж документальні джерела [LaCapra 1998: 19, 2015: 59–60]. Таким чином, зафіксоване в мистецтві є живим і переконливим матеріалом для колективної пам'яті тієї чи іншої події.

На думку канадської дослідниці мілітарного дискурсу Маргарет Макміллан, війна становить собою організоване насильство [McMillan 2024: 12, 27]. Звісно, в цьому вона цілком протиставна культурі, мистецтву, що постулюють творчість і свободу, а не руйнування й насильство. Утім, крайнощі сходяться, коли війна відкриває та загострює все найкраще, але також і найгірше, закладене у природі людини [McMillan 2024: 9–10]. Це твердження історикиня ілюструє відомими прикладами з минулого, звертаючись до Версальського миру та реконструкції Європи після 1-ї світової війни – процесу, який надовго заклав ресентименти, кривди та потенційні небезпеки, що мали розвиток у пізніші періоди ХХ ст., зокрема призвели до масового терору під час Другої світової. Після тієї війни у свідомості європейців утвердилося переконання, що жах минулого ніколи не повториться, настане тривалий і стабільний мир назавжди [Judt 2020; Pinker 2022]. Проте це виявилось черговою ілюзією, яку розвіяла російська агресія в Україні. З огляду на це важко погодитися з оптимістичним висновком американського дослідника Стівена Пінкера, який стверджує, що усвідомлення жаху давнішого насильства зумовило зменшення шкали насильства в сучасному світі [Pinker 2022: 17]. Очевидно, що пропрацювання жаху минулого було недостатнім, принаймні у нашій частині континенту, де знову запалала війна й розпаношилося масове насильство.

Власне поезія – з-поміж різних жанрових та видових форм сучасного письменства – володіє найгнучкішим інструментарієм емоційного впливу

¹ Подаємо думку дослідника у власному перекладі. Буквально запитання Д. ЛаКапри звучить так: „Does art in itself have a special responsibility with respect to traumatic events that remain invested with value and emotion?” [LaCapra 1998: 1].

на читача, що сприяє пропрацюванню травматичних вражень. Це зрозуміло з огляду на саму природу ліричної творчості, але також у зв'язку з больовим шоком, який репрезентує ця творчість в умовах, спровокованих воєнною дійсністю. Поезія війни становить особливий предмет дослідження, оскільки відображає той особливий спектр емоцій, що супроводжує шоковий стан людини на екзистенційній межі.

Українські дослідники свідомі такої специфіки, коли оцінюють поезію як емоційне свідчення пережитого в умовах повномасштабної жорстокої війни [Holovan' 2023; Pukhonska 2023; Shteinbuk 2023; Sydorzhewskiy 2022]. Автор цієї статті спробує запропонувати певні ключі до інтерпретації такої поезії, виходячи із загальних міркувань та спостережень. При цьому він не стільки буде фокусувати увагу на збірному образі воєнної лірики (це явище наразі перебуває у фазі становлення і продовжує активно формуватися), як на окремих засадах поетики, що виражають її своєрідність.

По-перше, воєнна поезія фіксує безпосередню емоційну реакцію на травматичні переживання людини, пов'язані з досвідом насилля. Ця спонтанна реакція з часом утрачає актуальність, як кожна поточна емоція. Однак, зафіксована у віршах, вона зберігає свою неповторність, і тим самим творить емоційний літопис тривожних буднів, на відміну від репортажів чи прози, які передбачають певну відстороненість від безумовного переживання.

По-друге, навіяна воєнним досвідом лірика акумулює гострі переживання – болю, страждання, жалю, жаху, втрати, смерті, ненависті. Такий широкий емоційний реєстр робить поезію війни особливо жорсткою, а нерідко риторичною чи брутальною. Залишається мало місця на сентиментальність, яка є неодмінною ознакою лірики, натомість зображення предметного світу зближує поезію війни з еґо-документом або художньою прозою, залюбленою в деталі.

По-третє, сам акт писання віршів в умовах смертельної загрози слід сприймати не тільки як жест самоутвердження, але і як акт самозбереження, спробу протидії фаталізмові долі, який обертається постійним ризиком смерті. Творчість в екстремальних умовах допомагає частково розрядити емоційне напруження, яке нерідко стає нестерпним. Граничний емоційний тиск відчутний на різних рівнях – і в процесі творення, і в самих текстах, і в їхньому сприйнятті читачем. Факти написання та публікації книжок про сучасну війну „засвідчують як афективний стан культури, так і шоковий стан самого автора-індивіда – писання тексту забезпечує тривання в часі” [Pukhonska 2024: 804].

По-четверте, характерна тенденція воєнної поезії – в тому, як індивідуальне „я” переходить у колективне „ми”, як утворюється своєрідний ланцюжок солідарності та зміцнюється почуття спільноти. Загроженість окремого людського життя спонукає сильніше апелювати до колективної сві-

домості, шукати співрозуміння, а також захисту у вищих сил – починаючи від людських спільнот, уособлених громадою, військом, народом, державою й закінчуючи Божою опікою. Ця органічна пов'язаність суб'єктивного „я” та колективного „ми” надає поезії війни авторитетності, сили голосу, а також споріднює її з поетичною творчістю попередніх поколінь – тією творчістю, яка виражала енергію межових переживань у часи суспільних збурень, як-от Першої та Другої світової воєн чи Революції гідності [Polishchuk 2022: 311].

Уживаючи формулювання „поезія війни” чи „воєнна поезія”, маємо на увазі широкий корпус текстів, що своїм походженням та умовами творення пов'язані з сучасною російсько-українською війною. У вужчому значенні мілітарна поезія або поезія війни передбачала б охоплення тих текстів, що відображають фронтові враження та постали з-під пера безпосередніх учасників воєнного конфлікту. Однак таких творів не так багато, їх не завжди вдається ідентифікувати. До того ж, вони виражають лише частину рефлексій людини на війні. Значно ширший діапазон репрезентують вірші численних авторів, що відображають різні аспекти війни – так само збройну боротьбу, як і переживання цивільних осіб – жінок, дітей, підлітків тощо. Тому-то в фокусі нашої студії лірика війни в широкому розумінні, оскільки в ній проявляється оригінальність поетикального наповнення цього різновиду сучасної поезії.

Проте в доборі матеріалу для дослідження слід було впровадити певні обмеження. Тому-то ми обрали темпоральний відрізок трьох років повномасштабної війни – від 24 лютого 2022 року, тобто 2022–2024 рр. Хоча це відносно невеликий період, проте він позначений надзвичайною активністю в українській літературі та культурі. Ба більше, за цей короткий час відбулося становлення поезії війни як окремої художньої форми – від спонтанних, афективних рефлексій, що з'явилися під впливом цивілізаційного шоку весни 2022 року, до утвердження концептуальних мотивів та настроїв українського резистансу в наступні часи.

„Королева воєнного часу”

Уже в перший рік повномасштабної агресії (2022) з'явилися численні публікації поезії – передусім у колективних збірках, але згодом і в авторських книжках. Ці публікації засвідчують феноменальний інтерес до поезії: раптово вона повернула собі втрачений раніше статус, перетворилася з нішевої в популярну літературу. Пояснити це можна, очевидно, атмосферою емпатії, яку творила ця поезія: автори виражали ті думки, настрої, переживання, які мали широкий відгук і відлунювали у свідомості багатьох людей. Поетів різних поколінь, професійних чи соціальних груп об'єднала безпосередня причетність до воєнних подій: вони стали свідками, а нерідко й учасниками збройного

конфлікту, і прагнули поділитися своїми рефлексіями, усвідомлюючи унікальність пережитого [Sydorzhhevskiy 2022; Harmazii 2022; Zhulynskiy 2023; Rafeyenko 2023; Slyvynskiy 2023; Koverska 2023 etc.]. Поетичні тексти також заповнили соціальні мережі, вони знову „на слуху”, повернули собі важливу позицію в суспільній думці.

Добрим прикладом затребуваності поетичної творчості в умовах жорстокої воєнної дійсності є створення сайту, в якому можна розміщувати або читати вірші сучасних авторів – у вільному доступі, без жодних обмежень. Цей ресурс має назву „Поезія вільних” (<https://warpoetry.mkip.gov.ua>), він був створений ще в перший місяць вторгнення та існує завдяки підтримці Міністерства культури та інформаційної політики України. На сайті зібрано майже 40 000 віршів², він був часто відвідуваний, особливо в попередні роки. Це свідчення істотного інтересу до поетичної творчості, яка в період війни виконує важливу суспільно-культурну функцію. Сайт „Поезія вільних” втілює на практиці метафору слова-зброї, відому всім українцям, зокрема завдяки патріотичній ліриці Лесі Українки. „Наша поезія – це зброя, що надихає тих, хто тримає зброю справжню”, – так звучить офіційне гасло цього інтернет-ресурсу [Poeziia vilnykh].

Серед авторів, які пишуть про війну, можна визначити кілька категорій. До художнього літопису війни долучаються поети, які вже раніше здобули визнання в літературному світі. Це Ліна Костенко, Галина Крук, Катерина Калитко, Мар’яна Савка, Анатолій Дністровий, Маріанна Кіяновська, Катерина Бабкіна, Василь Махно, Ірина Цілик, Вікторія Амеліна, Олександр Ірванець, Ірина Шувалова, Павло Коробчук, Ірина Цілик, Ія Ківа, Юлія Мусаковська, Артем Полежака, Катерина Михаліцина, Дмитро Лазуткін, Анна Багряна та інші. Цікаво спостерігати, наскільки змінилася їхня авторська поетика в часі війни, нерідко зазнаючи радикальної трансформації під тиском обставин та внутрішніх переживань. Особливий інтерес читача викликає творчість тих, хто сьогодні зі зброєю в руках захищає українську землю, це зокрема Ярина Чорногуз, Павло Вишебаба, Валерій Пузік, Ігор Астапенко, Сергій Татчин, Олексій Бик. На жаль, ряди поетів-воїнів із часом рідшають. Уже немає серед нас Іллі Чернілевського, Максима Кривцова, Гліба Бабіча, Артема Довгополого та багатьох інших, і це спонукає по-новому оцінити написане ними – сприймати як меморіальне свідчення, як увічнення у слові особи поета й того неповторного світу, який гине разом із ним.

Проте найбільший масив віршів забезпечують аматори – найчастіше ті, хто ще до повномасштабної війни не брався за перо та рідко виявляв своє поетичне обдарування. Можна впевнено сказати, що до слова їх покликала власне війна, точніше ті екстремальні почуття та переживання, які були спро-

² За даними від 1 березня 2025 року це число становить 39370 творів.

воковані нею та потребували осмислення в художній формі. Маємо цікавий випадок пробудження до літератури ширшої верстви людей, які не мають великих амбіцій та мотивації стати професійними письменниками. Спостерегаючи це явище, Андрій Любка в одному з недавніх есеїв називає поезію „королевою воєнного часу”. Він міркує так:

На перший погляд, поезія непрактична й недоречна. Але це й робить її дуже символічною: якщо й брати щось із собою, то щось саме таке – вишукане й виключно непрактичне. Щоб довести, що від бомб і пожеж утікає не злякана тварина, а людина.

Завдяки своїй лаконічності поезія надається до читання навіть у бомбосховищах. Ти можеш під світлом ліхтарика за дві хвилини прочитати вірш і ще довго смакувати його. Закриваєш книжку до наступного разу, а вірш залишається з тобою. Поетична збірка перетворюється на безкінечну пригоду, яку можна вивчити напам'ять, розгортати навання, ритмізовано повторювати собі під ніс [Lyubka 2024: 187–188].

Любка висловлює власну версію того, завдяки чому поезія стала такою популярною. Із формального боку – через доступність і зручність її читання та сприйняття в умовах воєнного побуту. Це справді так, бо воєнний стан спонукав до мінімалізму в побуті. Проте є й інший, символічний вимір, який засвідчує глибші мотиви звернення до поетичного слова в період агресії. Адже це слово уособлює найсуттєвіше, чим живе людина й заради чого вона живе: домівку, родину, пам'ять дитинства й почуття роду. Поезія також зуміла найточніше виразити емоційне зворушення, що супроводжувало найгостріші моменти воєнного стану. Андрій Любка оцінює ще одну її якість, цього разу – як автор, а не читач:

Та найголовніше: поезію можна не тільки читати, а й писати! Вірш пишеться в голові, в серці, для нього не потрібно особливих умов, техніки, майстерні. За півтора року війни поезія повернулася до своєї первісної сутності – допомагати людям, ділитися болем, тугою, думкою. З усіх видів мистецтва саме поезія стала масовим інструментом психологічної самотерапії [Lyubka 2024: 188–189].

Характерна опція, яку можна спостерегти в ліриці війни: кожен з авторів зображує світ так, ніби перебуває „всередині війни”, рідко зазначаючи дистанційованість від травматичних переживань. І це при тому, що власне фронтової поезії написано й опубліковано відносно небагато: на лінії бойового зіткнення не до писання віршів, а бійці зазвичай виснажені фізично й емоційно, не схильні до творчості. Переважно авторами поезій про війну виступали ті, хто опинився далеко від фронту, переїхав до іншого міста або й за кордон. Проте ефект співпричетності для кожного з них принциповий, адже він передає силу емоційного переживання подій.

Безпорадність і сила слова

Можна завважити подібність багатьох творів у тому, що вони виражають граничну мобілізацію перед смертельною загрозою. Звідси – особлива делікатність, проникливість рефлексії, але також і домінуючі теми – життя і смерті, ціни свободи, цінностей роду і народу тощо. Відома львівська поетка Галина Крук, яка сьогодні втілює один із публічних голосів українського спротиву агресії, позаяк не тільки активно пише вірші, а й багато виступає, зокрема за кордоном, у Європі та Америці, докладно розповідає про особливості цього своєрідного стану – перебування в епіцентрі війни, коли перебіг подій сприймаєш безпосередньо й гостро реагуєш на кожен новину. Таким чином, індивідуальний досвід автора тісно переплітається з досвідом інших, а також із колективними уявленнями про смертельну загрозу війни. Крук зокрема заявляє:

Творче письмо може ставати свідченням чи емоційним документуванням і цим допомагати. Але водночас пригадування певного травматичного досвіду чи повернення до нього може викликати і ретравматизацію. Наприклад, вірш про Бучу чи Ізюм, написаний по свіжих слідах, допомагає вербалізувати переживання та біль, натомість якщо повернутися до нього через якийсь час, то я не впевнена, чи він не будитиме в нас ті ж спогади і не занурюватиме нас знову в нашу недоосмислену травму. Це болісна поезія гострого і драматичного моменту, і я не впевнена, чи ми хотітимемо читати такі тексти в майбутньому, вони нас тригеритимуть. Але водночас як авторка я відчуваю потребу зафіксувати і задокументувати цей стан і ці переживання, раз вони уже з нами трапилися. Натомість для зовнішньої аудиторії, яка не травмована цими важкими реаліями і переживаннями війни, таке емоційне поетичне свідчення є чи не найкращим способом передати і пояснити, що відбувається і як ми почуваємося в обставинах війни. Така поезія, як не раз мені довелося почути на виступах за кордоном, дозволяє людям поза Україною відчувати та співпереживати, краще і глибше розуміти ситуацію та наслідки війни для людей в Україні [Kruk 2023].

Поетка цілком слушно проводить розмежування поміж сприйняттям поезії „емоційного документування” сьогодні, коли вона найбільш актуальна, бо відображає поточні настрої багатьох людей, та з часом, коли суспільний інтерес буде перенесено на інші факти дійсності. З іншого боку, вона підкреслює виняткове значення такої творчості для зовнішнього читача, який спостерігає війну з безпечної відстані та має інші мотиви до знайомства з мілітарною лірикою. Вона породжує емпатію, а що важливіше – усвідомлення глибини трагедії, яку переживають українці в горнілі цієї масштабної інвазії.

В умовах агресії по-особливому сприймається також якість умовного світу, що його витворює лірична поезія. Скромність, делікатність, камерність, які завжди були характерні для лірики, в цьому випадку стають дисфункційними. Звична образність блідне перед викликами нашого часу, вона засвідчує неспроможність передати ту гаму почуттів, які раптово доводиться

переживати ліричному Я під час війни. Так, Юлія Бережко-Камінська (вірш *Звідки я – не питайте...*), апелюючи до переживання масових злочинів росіян у березні 2022 року в Бучі, зізнається:

Звідки я – не питайте – пручається слово,
В горлі коле:
Ні проковтнути,
Ні викашляти, ні сплюнути, як отруту, -
Воно застрягає, голкасте, знову,
По колу ходить в мені, по колу,
Розтікається по жилах гарячим боєм [Zhulynskyi 2023: 343].

Натомість здобуває право голосу інша мова, інша риторика, що відображає атмосферу насильства й радикального конфлікту, поділу світу на чорне і біле, правду і кривду, любов і ненависть, живих і мертвих. Навчитися цієї нової мови – одне з найскладніших завдань, яке незмінно ставлять перед собою українські автори. На допомогу тут приходять класики – від Тараса Шевченка до Лесі Українки: вони навчали навіть у розпачі не втрачати самовладання, бути стійким, сприймати життя як нескінченну боротьбу, а слово – як зброю в цій боротьбі.

Початок повномасштабної російської агресії викликає в поетів різні реакції: одні категорично замовкають, інші ж, навпаки, мобілізують своє слово, усвідомлюючи важливість осмислення довколишнього жаху. Тарас Головань, аналізуючи творчість 2022 року, розрізняє мовчання в буквальному сенсі (як неписання), і метафоричне мовчання – як спосіб висловлювання. Коментуючи цей поділ, він стверджує:

Власне мовчання часто має об'єктивні причини – втрата домівки, евакуація, біженство, волонтерська робота, участь у бойових діях тощо. [...] Мовчання як неписання має й внутрішні причини: заніміння, відсутність потрібних слів і новомови. [...] Мовчання як спосіб висловлювання переважає тоді, коли з'являється відчуття неспроможності мови виразити новий досвід. Залишається констатувати факт мовної безсилості [...]. Такий спосіб висловлювання є мовчанням тому, що авторки, не знаючи, як говорити про пережите, рефлектують щодо мови, яка постає як мертві, нечулі поклади слів. Тож мовчать не так поетки, шукаючи точного вислову, як сама мова, постаючи як щось зужите [Holovan 2023: 12–13].

У поезії війни своєрідно поєднуються морально-етичний та естетичний чинники. Моральні дилеми, репрезентовані поставленими вище питаннями, спонукають до щирої й конкретної рефлексії, що стосується ролі поета, а також ваги його слова, моральної відповідальності за творчість, яка знає девальвації в жорстоких умовах воєнної дійсності. Естетичний вимір рефлексії передбачає оцінку такої поезії як мистецтва, що надає сенсу певним переживанням, художньо осмислює враження, позначені негативними емоціями. Щоправда, цей аспект органічно пов'язаний із етичними проблемами,

оскільки зображення болю, страху, смерті – специфічне поле, що не дуже надається до естетизації.

Про злитість етичного й естетичного чинника можна говорити на прикладі вірша Павла Коробчука *Я буду*. Ліричний суб'єкт Коробчука розмірковує про знецінення слова, яке виявилось раптово, про неможливість зіставлення умовного світу, змодельованого у творчості, з реальним, у якому люди стають жертвами воєнного терору. Він ставить резонне питання про вагу поетичного слова, але також замислюється над перспективою мовчання – унаслідок усвідомленого безсилля письменника перед лицем невідвортної смерті:

не можу говорити не хочу говорити
 бо слова продовжують існувати
 а вбиті російськими покидьками люди – ні
 як виміняти слова на тих людей
 щоб вони знову почали жити
 а ми – не говорити деяких слів
 я готовий замінити на людей найкрасивіші слова [...]
 бо нащо нам слова
 коли нема кому їх казати [Rafieienko 2023: 343].

Подібне відчуття безпорадності прочитуємо у вірші Людмили Таран. Тотальність війни створює ефект шоку й безвиході. Це враження найперше випадає виразити поетові, який тонко відчуває стан довколишнього світу, а до того ж, передчуває незворотність змін, що відбуваються на його очах:

Земля розверзлась
 Витікає кров із вирви
 На шматки рознесло
 Життя
 Прострелене у вічко немовляти

Згорнутись на мачину
 Утекти світ за очі
 Уже немає світу
 А тільки тінь і згарище і дим
 І немовля
 Яке не врятувало
 Бога [Lopata, Lyubka 2023: 312].

По-іншому декларує входження в реалії війни поетка і перекладачка Юлія Мусаковська. Її лірична героїня уже в перші дні повномасштабної масакри – у віршах, написаних у березні 2022 року, виражає непохитну переконаність у важливості слова, яке набуває нової, досі не знаної, якості. Воно стає тепер символічним утіленням духу спротиву, свідченням живого серед жаху смерті:

Хто сказав, що слова зараз не мають ваги?
Наші слова, які пишуться на повітрі
розпеченим залізом подихів,
кривавими згустками вражають на поблідлих губах,
вгризаються в ґрунт під нашими ногами,
осідають на одяг і черевики
прахом від зруйнованих домівок.
[...]
Наші слова, тверді та опуклі від гніву,
чорні від горя,
як бетонне перекриття давнього бомбосховища.
Немає нічого тривкішого за них,
Нічого непроминальнішого [Rafeyenko 2023: 383–384].

Відчуження від реальності війни

Поезію війни зазвичай оцінюють за силою експресії, що їй притаманна [Shteinbuk 2023; Пухонська 2023; Сидоржевський 2022]. За цим критерієм вона справді є антиподом поезії зосередженої, „мирної” рефлексії. Також вражає трансформація ліричних переживань та стан морально-психологічної мобілізованості, який прочитується в багатьох віршах, народжених у вогні воєнного конфлікту. Так, Тарас Пастух, автор першого огляду поетичної творчості періоду повномасштабної агресії Росії в Україні, що з’явився на сайті „Збруч”, твердить:

Війна пов’язана зі сферою почуттів, із сильними враженнями та емоціями, що так чи так охоплюють громадян. Також вона суттєво трансформує життєві цінності та пріоритети. Сильні відчуття, зміна звичної картини світу та усталеного способу життя, втрата впевненості у завтрашньому дні – все це особливо впливає на поетів, які за своєю природою є чутливими особистостями. За незбагненою логікою, але одні починають писати, і їхнє письмо часто виходить на інший рівень розуміння та представлення життя, інші ж навпаки – замовкають, чекаючи, коли в них з’явиться мова, суголосна новій дійсності [Pastukh 2022].

Суттєвою ознакою писаної на війні поезії є її зануреність у теперішньому часі, а нерідко також концентрування уваги на подіях чи деталях пережитого тут-і-тепер. Це зближує поезію з усним документальним свідченням, яке полягає у відтворенні деталей пережитого стресу, але заодно віддаляє її від абстрактної рефлексії, яка в цьому випадку трапляється нечасто, та й не завжди витікає з описаних реалій. Інакше кажучи, мілітарна лірика ставить на конкретність, вона тяжіє до зображення реалій дійсності, які читач (за умови переживання ним подібного досвіду, звісно) легко впізнає. Це стосується так само й емоційних станів, котрі виражає ця поезія: вони визначають спектр сприйняття жаху, коли звичайна картина життя піддана цілковитій декон-

струкції і руйнується на очах, поступаючись хаотичним, непередбачуваним картинам, які виникають у свідомості людини. Настанова на конкретний межовий досвід становить чи не найочевиднішу ознаку воєнної поезії. Головань, характеризуючи цю її сторону, стверджує, що створена після 24.02.2024 року поезія

[...] фіксує кардинальну зміну ставлення до життя і смерті, які перетворюються на складники буденності (смерть імовірніша, життя крихітше), інше відчуття часу, що немовби завмирає, зупиняється, і простору, який часто стискається до тісного укриття. Поезія виявляє відчуження від реальності війни, перегляд моральних почуттів, чеснот (найбільше любові) і вад, кризу персональної ідентичності та пошук нових меж власного „я”. У полі уваги поезії – механізми пам’ятання і природа пам’яті, яка більше наповнюється теперішнім і водночас відновлює зв’язки з далеким минулим. З новим пам’ятанням пов’язане нове розкодування традиційної культури, яка постає, з одного боку як оберіг, а з другого, як мова прочитання і розуміння російсько-української війни [Holovan’ 2023: 39].

Поезія воєнного часу засвідчує цілу гаму емоційних станів, причому виражених у гострій, безкомпромісній і нерідко категоричній формі. Зрозуміло, що безпосереднім подразником, який покладений в основу ліричної рефлексії, стали відчуття страху, болю, беззахисності, розпачу. Вони цілком зрозумілі в шоківій ситуації, коли весь світ втрачає не тільки звичний порядок, а й сенс. Страх змушує звертатися до сакрального й пригадувати молитви. Недаремно в поезії 2022 року так багато мотивів та варіацій молитви. Галина Крук зізнається:

все, що ти можеш, хіба що молитися,
смерті трапляється теж помилитися –
не признати своїм [Zhulynskiy 2023: 343].

Катерина Калитко, переосмислюючи текст традиційної молитви, виражає в цій формі тугу й жалобу за невинними жертвами війни:

Нехай буде на небі і на землі
тісно від нашого мовчазного крику,
видно на три покоління вперед
у чесному світлі ненависті [Rafeyenko 2023: 323].

У таких віршах зафіксовано емоційну реакцію на трагедію, що розгортається на наших очах. Прикметно, що поезія війни концентрує чимало негативних емоцій: зрості, гніву, ненависті до ворога. Зрівноважити ці дві полярно відмінні настанови (жалю і злоби, любові й ненависті) непросто, але кожен поет по-своєму намагається це зробити. Зрештою, окремі емоційні стани, ніби скельця в мозаїці, вкладаються в загальний образ війни, а він виразно апелює до почуття правди і справедливості, до потреби загальнонаціонально-

го спротиву окупантові, що прийшов на українську землю нищити і вбивати. Таким чином утверджується ідея національної консолідації перед смертельною загрозою цієї війни [Hrebenuk 2023: 30].

У першій рік повномасштабної війни українська поезія чітко задекларувала етичні й естетичні пріоритети: вірність християнській моралі і рідній землі, гарячий патріотизм, але також – тяжіння до простих і традиційних форм, фіксування реальних вражень та нехіть до поетичних красивостей. У пізніше написаних творах можемо завважити певну еволюцію: емоції вже не настільки оголені й гострі, частіше автори рефлексують стан морального стоїцизму та екзистенційного помежів'я. Якщо у 2022-му році переважала принагідна лірика, представлена в численних антологіях, то пізніше здобувають визнання авторські збірки, в яких можна більш рельєфно пізнати індивідуальність кожного з поетів. Війна, таким чином, осмислюється у виразно відмінних варіаціях, які виявляють різні підходи до трактування людської трагедії. Підтвердження цієї тенденції знайдемо у книжках Ярини Чорногуз, Павла Вишебаби, Максима Кривцова, Олени Рубаняк, Павла Коробчука та ін. [Tchornohuz 2023; Vyshebaba 2022; Kryvtsov 2023; Rubaniak 2022; Korobchuk 2023].

Поступово наповнюється та виділяється в окремих жанр фронтова (власне мілітарна) поезія, представлена творчістю бійців, що перебувають у лавах ЗСУ. Це Павло Вишебаба, Максим Кривцов, Валерій Пузік, Павло Коробчук Дмитро Лазуткін та багато інших. Автори, проте, рідко концентрують увагу на реаліях фронтового побуту, котрі радше виконують роль тла та використовуються для контрасту зі внутрішнім станом героїв, що тяжіє не до мілітарних подробиць, а до спогадів минулого життя, дому, родинного тепла, любовних переживань та жалю з приводу розлуки з рідними. Павло Вишебаба в одному з найвідоміших віршів (*Лист доньці*) принципово відстоює цей привілей воїна – жити спогадами родинного ладу та мріяти про повернення до щасливого життя після війни:

Тільки не пиши мені про війну,
розкажи, чи є біля тебе сад,
чи ти чуєш коників і цикад,
і чи повзають равлики по в'юну.
[...]
Чи цвіте там вишня і абрикос?
І якщо подарують тобі букет,
не розказуй, як бігла ти від ракет,
розкажи, як добряче нам тут жилось [Rafeyenko 2023: 336].

Окремий корпус текстів присвячено вимушеній еміграції та долі біженців від російської агресії в Україні. Ці вірші з'являються одразу ж після 24 лю-

того 2022 року. На сьогодні їх назбиралося досить багато – і це дає підстави кваліфікувати біженську поезію як окремий жанровий різновид лірики війни [Belimova 2024: 375–378]. Вірші біженців виражають емоційний стан українських жінок, що були змушені шукати нового дому для себе та своїх дітей, їхати в невідомий світ і пережити раптову зміну обставин. У них переважно звучать ностальгійні та патріотичні мотиви. Утрата рідного дому, драматична розлука з рідними викликала тяжкий жаль, але нерідко вона також актуалізує пам'ять – на чужині особливо відчутними стають культурні маркери українства: рідна мова, успадковані пісні, легенди, перекази.

Специфіка військової поезії проявляється в тому, що основний її суб'єкт – жінка. Зрозуміла річ, що в умовах воєнного стану авторами таких творів виступають головно жінки; саме вони забезпечують тил, у тому числі й тил культурно-духовних потреб, що необхідний для повноцінного тривання збройної боротьби [Wojcisz, Gromkowska 2022]. Утім, жіночі голоси чути і з фронту: це, наприклад, лірика Ярини Черногуз чи Олени Герасим'юк. Словом, збірний образ цієї війни, який постає в поезії, – це образ жіночий. Таке враження підтверджує його гранична емоційність, нерідко також розчуленість чи сентиментальність.

Популярність військової поезії – явище тимчасове, великою мірою пов'язане з обставинами духовної мобілізації, яку переживало українське суспільство за останніх років. Водночас фактом є, що ця поезія сьогодні репрезентує українську культуру за кордоном. Можна назвати численні збірки перекладних творів (переважно колективного авторства, але також індивідуальні збірки Галини Крук, Остапа Сливинського, Ії Ківи, Максима Кривцова тощо), присвячені рефлексії війни. Так, в англomовному світі недавно було видано дві книжки, котрі навіть у назвах містять вказівку на мілітарну дійсність, яка спонукала їхню появу [Maksymchuk, Rosochinsky 2017; Forché, Kaminsky 2023]. У Польщі завдяки фундації „Pogranicze” та особистій ініціативі культуролога й перекладача Фелікса Чижевського (Feliks Czyżewski) упродовж років реалізовано унікальний проект видання української поезії з періоду війни (від 2014 року, коли почалися бойові дії на Сході України, тобто перша фаза сучасного збройного конфлікту). У межах проекту було видано сорок перекладних збірок різного авторства, що дозволяє польському читачеві сповна відчувати дух і своєрідність сучасної української поезії [Biblioteka Poezji Ukrainy]. Хоча публікації видавництва „Pogranicze” стосуються не тільки віршів з війни, проте настанова видавців виразна й однозначна: ця поезія просякнута війною – незалежно від того, чи йдеться про безпосередню присутність мілітарних образів, чи про далекі алузії та інтуїцію авторів.

Висновки

У статті лише поверхово схарактеризовано сучасну поезію війни, що стала популярним явищем в українській культурі останніх років. Ця поезія перебуває у стадії активного становлення – як у кількісному, так і в якісному вимірі. За три роки вона пережила вже кілька фаз розвитку, які вдається завважити – від шоку, скорботи й скорбної німоти, що були домінантними мотивами весни й літа 2022 року, до усвідомлення стоїчного спротиву агресору, утвердження сили духу й сили волі, які є опорою в гострій та безкомпромісній боротьбі. Утверджуючи культ волі й патріотизму, сучасні автори охоче апелюють до класичних образів Тараса Шевченка („не вмирає душа наша, не вмирає воля”), Лесі Українки („слово, моя ти єдина зброе”), Івана Франка („лиш боротись – значить жить”), а також до народнописенної традиції, яка увічнила історичні образи національного героїзму.

Сучасна українська лірика, що рефлексує військовий стан, асоціюється головню з образом жінки – як авторки, так і ліричного суб’єкта та читачки. Ця багатогранність має цілком об’єктивні причини: саме жінці в умовах воєнної мобілізації доводиться зберігати та примножувати культурні цінності. Жінки-поетки також стали досить успішними амбасадорками української культури у світі: їхні твори звучать у перекладах, а самі вони виступають перед закордонною публікою, усвідомлюючи світові жах російської агресії та моральну силу і красу українців, що боронять рідний край від окупанта, а також борються з усесвітнім злом.

Поезія, написана в умовах російсько-української війни, тобто впродовж 2022–2024 рр., сконцентрована на відчутті *тут-і-тепер*. Вона адекватно відображає реалії воєнного стану, а особливо – емоційні переживання людини на війні. Виклик масового насилля, шоку, безпосереднього відчуття смерті створив той бар’єр, який унеможливив використання традиційної художньої образності. Довелося радикально змінювати мову або замовчати, поставити творчість на паузу. Вийти зі стану спровокованої війною творчої кризи було не просто, і це не всім вдалося. Проте неймовірна кількість віршів, написаних і оприлюднених (спершу в соціальних мережах, на сайтах інтернет-журналів чи видавництвах, а пізніше в антологіях та авторських збірках) свідчить про те, що властива мова й риторика все ж таки була знайдена. З’явилися численні поезії, що виражали скаргу, біль, трагізм моменту – ті почуття, які повсюдно супроводжували українців у перші дні воєнної катастрофи. Водночас публікували й вірші патріотичного змісту, що апелювали до почуття згуртованості, патріотизму, рішучого спротиву агресорові. Такі два емоційні полюси характеризують поезію війни й нині – жаль і скорбота, з одного боку, та незламність, ненависть до ворога, сила спротиву, з іншого.

Поезія війни характеризує стан актуальної національної культури, що опинилася в ситуації екзистенційної загроженості, як і сама держава Україна. Вона добре відображає амплітуду настроїв українців, що взяли до рук зброю чи змушені були тікати з рідних домівок, переживати смерть близьких у воєнній завірюсі. Найелементарніше і найзручніше в нинішніх умовах воєнного стану – виявити трагічний досвід саме в поетичній формі. Водночас поява та поширення за кордоном перекладів такої поезії свідчить, що вона відображає також запит на воєнний досвід у ширшому контексті, зокрема поза межами України.

References

- Belimova T., *Pamyat' pro viynu: bizhens'ki holosy v suchasniy ukrayinskiy poeziyi*, [v:] *Nezalezhnist u polumyi viiny: ukrainska literatura sprotyvu. Kolentynna monohrafiia*, red. M. Zhulyns'kyi, Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut literatury im. T.H. Shevchenka, 2024, s. 375–400.
- Biblioteka Poezji Ukrainy*, <https://pogranicze-prod.herokuapp.com/biblioteka-poezji-ukrainy/>.
- Boroń A., Gromkowska-Melosik A., *Ukraińskie uchodźczynie wojenne. Tożsamość, trauma, nadzieja*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 2022.
- Forché C., Kaminsky I. (red.), *In the Hour of War: Poetry From Ukraine*, Medford: Arrow Smith Press, 2023.
- Harmazii N. (upor.), *Poeziia bez ukryttia: antolohiia*, Brustury: Dyskursus, 2022.
- Holovan' T., *Poeziia*, [v:] „Vichnist' tryva tsei den”. *Khudozhni khroniky viiny*, red. M. Zhulyns'kyi, Ternopil: Dzhura, 2023, s. 10–39.
- Hrebeniuk T., *Spilnyi bil', viina i identychnist': natsionalna spetsyfika ukrains'koho litraturnoho metamodernizmu*, „Suchasni literaturoznavchi studii”, 2023, no. 20, s. 30–58.
- Judt T., *Pislia viiny. Istoriiia Yevropy vid 1945 roku*, Kyiv: Nash format, 2020.
- Korobchuk P., *Navii: poezii*, Kyiv: Vihola, 2023.
- Koverska N. (upor.), *Knyha Love 2.0. Liubov i viina: zbirka poeziy*, Kyiv: #Knyholav, 2023.
- Kruk H., *Poeziia emotsiinoho faktu. Interviu z poetkoiu i volonterkoiu Halynoiu Kruk*, 2023, <https://suspilne.media/culture/413172-poezia-emocijnogo-faktu-intervu-z-poetkou-ta-volonterkou-galinou-kruk/>.
- Kryvtsov M. (Dali), *Virshi z biinytsi: poezii*, Kyiv: Nash format, 2023.
- LaCapra D., *History and Memory after Auschwitz*, New York: Ithaca, Cornell University Press, 1998.
- LaCapra D., *Trauma, nieobecność, utrata*, [v:] *Antologia studiów nad traumą*, red. T. Łysiak, Kraków: Universitas, 2015, s. 59–107.
- Lopata Ye., Lyubka A., *Voiennyi stan: antolohiia*, per. Val. Zaluzhnoho, Tchernivtsi: Meridian Czernowitz, 2023.
- Lyubka A., *Viina z tylnoho boku*, Tchernivtsi: Meridian Czernowitz, 2024.
- Maksymchuk O., Rosochinsky M. (red.), *Words for war: New poems from Ukraine*, Boston: Academic Studies Press, 2017.
- McMillan M., *Viina. Yak konflikty formuvaly nas*, per. N. Starovoyt, Kyiv: Laboratoriia, 2024.

- Pastukh T., *Poeziia v chas viiny*, „Zbruch”, 27.05.2022, <https://zbruc.eu/node/112014>.
- Pinker S., *Dobri yanholy liudskoi pryrody. Chomu u sviti panuvalo nasylstvo i chy stalo yoho menshe*, per. z anhl. O. Yemelyanova, Kyiv: Nash format, 2022.
- Poeziia vilnykh*, <https://warpoetry.mkip.gov.ua/>.
- Polishchuk Ya., *Sakralna sutnist' poezii Yevromaidanu*, „Slavia Orientalis”, 2022, nr 2, s. 311–324.
- Pukhonska O., *Literaturna refleksii viiny: vid afektyvnoi do ratsionalnoi*, „Slavia Orientalis”, 2023, nr 4, s. 799–814.
- Rafeyenko V. (upor.), *Viina 2022: shchodennyky, esei, poeziia: antolohiia*, Lviv: Vudavnytstvo Staroho Leva; Warszawa: Nova Polshcha, 2023.
- Rubaniak O., *Nazustrich smerti*, Kharkiv: Folio, 2022.
- Shteinbuk F., *Pysmo pro viinu-online: fiction vs nonfiction*, „Bibliotekarz Podlaski”, 2023, no. 4, s. 305–322.
- Slyvyns'kyi O. (upor., peredmov), *Pomizh syren. Novi virshi viiny: zbirka poeziy*, Kharkiv: Vivat, 2023.
- Sydorzhhevskiy M. (upor.), *Vesna ozbroyena. Antolohiia voyennoi liryky*, Kyiv: Lira-K, 2022.
- Tchornohuz Ya., *[dasein: oborona prysutnosti]: virshi*, Kyiv: Vikhola, 2023.
- Vyshebaba P., *Tilky ne pyshy meni pro viinu*, Kyiv: Nash format, 2022.
- Zhulyns'kyi M. (red.), „*Vichnist' tryva tsei den*”. *Khudozhni khroniky viiny*, Ternopil: Dzhura, 2023.